

Antropologie van de moderne geschiedwetenschap?

ED JONKER

The Anthropology of Modern Historiography?

Jo Tollebeek's book about the Belgian historian Paul Fredericq is meant to be an example of 'the anthropology of modern professional history'. The author believes that this anthropology goes beyond older genres. The traditional historiography focused too heavily on the intellectual content of history writing, whereas the sociology of knowledge only looked at the infrastructure of history as a profession. The post-modern deconstruction of the political role of history writing has become rather reductionistic. The anthropological gaze has to combine all of these points of view and then try to embed them in background information. Does Tollebeek succeed in doing this? We certainly get a rich picture of content, social context and professional practice. The thrills of archival research, the routine of day-to-day academic life, and the (management of) emotional ties within the community of scholars in particular, all come alive. It comes at a price, though. The precision and specificity of micro-history make comparisons within larger frameworks and developments difficult. This macro level makes more selection and simplification inevitable.

De Leuvense historicus Jo Tollebeek heeft zich de afgelopen decennia uitgebreid bezig gehouden met de aard en het ontstaan van de moderne geschiedwetenschap. Ook over de ruimere ontwikkeling van de historische cultuur heeft hij veel geschreven. In 1990 heeft hij zich gemeld met *De toga van Fruin*, een boek dat al snel als handboek op historische opleidingen ingevoerd werd. In zijn *Toga* beschreef en analyseerde Tollebeek de opkomst van de professionele geschiedbeoefening in Nederland aan de hand van de intellectuele ontwikkeling van een aantal van haar grondleggers. Dit was geen uitsluitend historisch-vakmatige exercitie. Invloeden van 'buitenaf', van politieke, culturele en ook persoonlijke aard kregen een voorname plaats. Toch valt het boek te kenschetsen als een serie intellectuele portretten van belangrijke academische historici. In latere publicaties is de aandacht verschoven of, liever, het terrein uitgebreid naar de infrastructuur van het historische bedrijf, met speciale aandacht voor de betekenis van het archief en naar het veld van de historische cultuur.¹

¹ Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990); Jo Tollebeek, 'De machinerie van de geschiedenis. De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België', in: *idem, De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 17-35; Jo Tollebeek, 'Het archief. De panoptische utopie van de historicus', *Feit en fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie* 4:3 (1999) 39-54.

Daarmee is de ontwikkeling niet gestopt. Tollebeek is blijven nadenken over de manier waarop hij naar de geschiedwetenschap wenst te kijken. In de verantwoording bij *De Palimpsest* – weer een handboek, ditmaal een collectieve onderneming – toont hij zich in 2002 ontevreden met bestaande benaderingen. De normatief-theoretische benadering, zeg maar de wetenschapsfilosofie, is hem te eenzijdig epistemologisch gericht en vooral te arrogant. Kennistheoretici hebben veel te veel de neiging om strenge voorschriften te formuleren en bij het negeren daarvan boetes op te leggen aan de arme, praktiserende historici. Beter is het wetenschapssociologisch te kijken naar de infrastructuur en organisatievormen van het vak. Maar dat schiet toch ook tekort, want die infrastructuurle benadering biedt weliswaar verrassende inzichten, maar de wetenschapssocioloog, zegt Tollebeek, is '[...] als een kunsthistoricus die niet over het schilderij zelf, maar over de lijst spreekt'.²

De inhoud van de geschiedschrijving moet in ere hersteld. Het specifieke product van de geschiedwetenschap, historiografische teksten, moet weer centraal komen te staan. Tollebeek kiest dan voor het concept van 'genre', de vorm waarin een cultuur zich historisch uitdrukt of rekenschap geeft. Ik ben geneigd er een echo van Huizinga in te zien en een verlangen naar wat meer historistisch begrip en wat minder postmodern wantrouwen.

Nu is Tollebeek dan gekomen met weer een nieuwe aanpak. In het boek dat hier centraal staat geeft hij een 'antropologie van de moderne geschiedwetenschap' aan de hand van het leven van de Belgische historicus Paul Fredericq.³ De inzet is om tot een combinatie van invalshoeken en facetten te komen. De ingang is opnieuw biografisch geworden. Het nieuwe instrument is 'antropologie'. Dat roept vragen op. Wat wordt in dit verband eigenlijk onder antropologie verstaan? Wat krijgen we door de antropologische microscoop te zien? Zijn er ook nadelen aan deze zienswijze verbonden?

Ik zal daar op twee niveaus naar gaan kijken: naar het hoe en naar het wat. Dat wil zeggen dat ik aandacht zal besteden aan de werkwijze die Tollebeek volgt en aan het doel dat hij daarmee wil bereiken. Maar ook wil ik bezien wat voor informatie hij op weg daar naar toe biedt. Beide zaken, het theoretische raamwerk en de empirische informatie, bril en gezichtsveld, zijn natuurlijk onlosmakelijk verbonden. Maar ze vallen wel zinvol van elkaar te onderscheiden.

Antropologie en Alltagsgeschichte

Tegenwoordig wordt het traditionele onderscheid tussen internalistische en externalistische wetenschapsgeschiedenis algemeen als achterhaald beschouwd. De standaardredenering luidt nu dat het er om gaat de verhouding tussen autonome, interne mechanismen en maatschappelijke, externe krachten in kaart

² Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard Wessels, 'Een proloog. Historiografie in vormen en genres', in: idem (eds.), *De Palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 7-10, citaat op 8.

³ Jo Tollebeek, *Fredericq en zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 283 blz., ISBN 978 90 351 3316 7).

te brengen. Eigenlijk wil men liever van het hele onderscheid af. Het uitgangspunt moet zijn dat er een baaierd van allerlei factoren is, die elkaar in een volk van wisselwerkingen beïnvloeden. Dat is op zich een terechte kritiek op het wat eenvoudige dichotome model van wetenschapsstudie, dat inderdaad geleid heeft tot een repetitief welles-nietes debat.⁴

Maar die kritiek lost niet alle problemen op. Welke factoren zijn eigenlijk relevant? Is er een hiërarchie? Hoe liggen de verhoudingen dan? En dan blijken oude vraagstellingen taai. Zo formuleert Tollebeek bezwaren tegen volgens hem eenzijdige vormen van externalisme. Klassiek, zegt hij, is inmiddels het politiek demasqué van de geschiedwetenschap. Talrijke studies tonen keer op keer de politieke affiliaties van historici met vooral het nationalisme aan. Die beschuldigingen zijn niet onwaar, maar ze reduceren de geschiedwetenschap teveel tot alleen maar ideologie. In de *linguistic turn* heeft het besef van de taligheid van historische bronnen geleid tot terechte aandacht voor historische teksten. Maar de bestudeerde geschiedschrijving werd teveel teruggebracht tot de grote verhalen, tot de verbeelding van het verleden door grote geschiedschrijvers. De literaire aandacht ging te weinig uit naar de gewone moderne geschiedwetenschap. De idealen en praktijken van onpartijdigheid, die ook bestaan hebben, worden zo veronachtzaamd. Daarmee duikt het aloude probleem van de autonomie van de geschiedbeoefening, van de betekenis van vakmatige normen, weer op.

Uiteindelijk ziet Tollebeek nog het meest in de wetenschapssociologische aanpak, omdat die de verwetenschappelijking van de geschiedwetenschap zichtbaar maakt, in de praktische context er omheen. Maar deze interpretatie heeft de neiging om de ontwikkelingen als te logisch en te rechtlijnig te zien en om het product ervan, in dit geval dus de moderne geschiedwetenschap, teveel op te vatten als een coherent en stabiel geheel.

Tollebeek wil juist de dynamiek en wisselvalligheid van het historische bedrijf in de decennia rond 1900 zichtbaar maken. Hij wil dat doen door zoveel mogelijk invalshoeken te combineren tot een geschiedenis van de geschiedwetenschappelijke praktijk. Hij spreekt over praktijken in het meer-voud, in navolging van post-postmoderne auteurs die wel empirische beschrijvingen willen geven van tastbare handelingen en instituties, maar dan toch nog altijd vanuit het besef dat het gaat om veranderlijke en tijdelijke *practices*. De term waarmee Tollebeek deze zogenaamde *thin coherence* aanduidt is 'regime'. Hij definieert dat zelf als volgt:

Het regime van de historicus is het samenstel van epistemologische, ethische en esthetische codes, maar ook van ideologische engagementen en emotionele keuzes dat de alledaagse praktijken stuurt. Omgekeerd is het enkel in deze alledaagse praktijken [...] dat dit regime vorm krijgt.⁵

⁴ Een handzame weergave van die ontwikkeling bij Ken Alder, 'The History of Science, or, an Oxymoronic Theory of Relativistic Objectivity', in: Lloyd Kramer en Sarah Maza (eds.), *A Companion to Western Historical Thought* (Malden MA en Oxford 2002) 297-318.

⁵ Voor het belang van de bestudering van *practices* en het concept van *thin coherence* verwijst Tollebeek naar Victoria Bonnell en Lynn Hunt, 'Introduction' en William H. Sewell, 'The

Paul Fredericq, ten voeten uit, in gevangenschap in Duitsland, ca. 1918 (Bron: AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

De praktijk van de moderne geschiedwetenschap verenigt dus al die invalshoeken, wordt er door gevormd, terwijl ze tegelijkertijd gestalte geeft aan de nadere uitwerking van die afzonderlijke invalshoeken of motieven van de moderne professionele historici. Het regime is dus dynamisch en veelvormig en het analytische middel om er vat op te krijgen is de antropologie.

Wie spreekt over antropologische bestudering van de wetenschap kan niet om Bruno Latour heen. Tollebeek definieert zich dan ook ten opzichte van Latour. Diens beroemde etnografie van de vreemde stam der wetenschappers heeft ongetwijfeld vele interessante inzichten opgeleverd, maar het motief achter Latours analyse van *laboratory life* blijft toch te beperkt epistemologisch. Meer thuis voelt Tollebeek zich bij de cultuurhistorische aanpak van wetenschapshistorici als Shapin en Schaffer, die in hun paradigmatische *Leviathan and the Air-Pump* het succesverhaal over de opmars van het gecontroleerde natuurwetenschappelijke experiment weg relativeerden door het te historiseren en te verculturaliseren. Dergelijke analyses, die de morele

Concept(s) of Culture', beide in: Victoria Bonnell en Lynn Hunt (eds.), *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture* (Berkeley etc. 1999) respectievelijk 11-12 en 35-61. De geciteerde definitie van het regime bij Tollebeek, Fredericq, 24.

economie van het onderzoeksbedrijf, dat wil zeggen de ethische codes en conventies ervan, niet als bijzaak beschouwen, maar als intrinsiek onderdeel van de historische context, hebben Tollebeeks voorkeur.⁶

Hij trekt zelf de vergelijking met *Alltagsgeschichte*; ik moest denken aan het genre van de microgeschiedenis. Een poging tot integrale geschiedschrijving, *histoire totale*, die alleen kan slagen door de reikwijdte en het blikveld te verkleinen. Als die vergelijking opgaat, dan dienen zich naast rijke mogelijkheden ook problemen aan. Hoe ligt de relatie tussen micro en macro, tussen de kleine met precisie in kaart gebrachte gemeenschap en de grotere krachten er omheen? In dit geval tussen Paul Fredericq en het algemene regime van de moderne historici. En is alles even belangrijk, of is er een hiërarchie van factoren? Kent het proces van de praktijk een richting of heeft alles met alles te maken? Belanden we dan niet in een dichte mist van opeengestapelde weetjes en beetjes?⁷

Jo Tollebeek zou Jo Tollebeek niet zijn, als hij dat gevaar niet zelf onder ogen had gezien. Hij haalt Eric Hobsbawm aan, die er op heeft gewezen dat een dergelijke beschrijving al snel blijft steken in banaliteiten.⁸ Tollebeek wil dat risico beperken door, bij alle empathie, toch de nodige afstand te bewaren. Dat is ook methodisch nodig, want de historicus kan niet echt antropoloog zijn: hij kan geen participerende observatie plegen, hij is geen *fly on the wall* bij de dagelijkse praktijk. De historicus zit in het archief, zijn toegang tot het verleden loopt nog steeds via de primaire bronnen: *L'histoire se fait avec des documents*. Deze oude maxime van Langlois en Seignobos uit hun methodische bijbel voor de moderne geschiedwetenschap maakt onderdeel uit van het te beschrijven regime. Ze wordt door Tollebeek weliswaar ironisch ingezet, maar niet bestreden. De gids naar het regime van de moderne historici zijn de nagelaten bekentenissen van die moderne historici zelf. Preciezer, de gids naar Fredericq is Fredericq zelf.⁹

⁶ Tollebeek, *Fredericq*, 26-27. Hij verwijst naar B. Latour en S. Woolgar, *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts* (Princeton 1986) en S. Shapin en S. Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton 1985). De morele economie is geleend uit R.E. Kohler, *Lords of the Fly. Drosophila Genetics and the Experimental Life* (Chicago en Londen 1994).

⁷ De problematische relatie tussen micro- en macrogeschiedenis is natuurlijk een klassiek historiografisch dilemma. Vergelijk Peter Burke, 'The Microhistory Debate', in: idem (ed.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge en Oxford 1992) 115-117. Zie ook David A. Bell, 'Total History and Microhistory. The French and Italian Paradigm', in: Kramer en Maza, *Companion*, 262-276.

⁸ Tollebeek, *Fredericq*, 23. Hobsbawms autobiografie is helaas een voorbeeld van het gevaar waarvoor hijzelf waarschuwt. Ik althans ben in de lectuur ervan blijven steken. Eric Hobsbawm, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life* (Londen etc. 2002).

⁹ Charles Victor Langlois en Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques* (Parijs 1897). Tollebeek zet het methodische handboek van Langlois en Seignobos dubbel in. Ten eerste als onderdeel van het door hem beschreven regime, waarin het maatgevend was. En vervolgens als een nog steeds onontkoombaar epistemologisch *fact of historical life*. Zonder de

Dat gegeven opent twee valkuilen. De eerste is die van de *self-fashioning*. Fredericq deed aan een ‘massieve zelfrepresentatie’, die door Tollebeek zelfs ‘obsessief’ wordt genoemd. Hier is toch enige deconstructie nodig. Het tweede probleem is dat van de representativiteit. Als Fredericq al zo apart was in zijn *image management*, hoe representatief is hij dan op andere terreinen? De oplossing die Tollebeek kiest is dat hij Fredericq eerder illustratief dan representatief noemt. En het punt dat het bronnenmateriaal gekleurd is? Ach, het is nu eenmaal niet anders in de geschiedschrijving en die inkleuring biedt op zichzelf weer inzicht in de aard van het historische regime. Tollebeek neemt hier natuurlijk een klassieke hermeneutische positie in: het leveren van interne en externe bronnenkritiek, gevolgd door contextanalyse en duiding. Maar had hier niet iets meer gezegd moeten worden over de relatieve verdiensten van de klassieke historische methode ten opzichte van de meer formele, modelmatige methode van antropologische vergelijking? Of is dat eigenlijk allemaal maar theoretiserende ballast?

Wat krijgen we te zien?

Het wordt tijd om aandacht te besteden aan de resultaten. Linksom of rechtsom, historisch of antropologisch, wat krijgen we te zien? Welke wereld wordt ontsloten? Dat is die van de moderne geschiedwetenschap tussen 1870 en 1914. Eerst komt de vestiging van de geschiedwetenschappelijke discipline aan bod. Daar zit veel epistemologie bij, maar meteen ook het element van het opbouwen van een gemeenschap, met gedeelde belangen, waarden en normen. Het academische milieu wordt vervolgens verbonden met de cultuur van professorale huiselijkheid. De passies van het verzamelen, het optreden in de wijde wereld en de versterking van gemeenschapsbanden door rituelen van viering en van verlies. Een aantal van die gebieden klinkt vertrouwd in de oren. De antropologische vernieuwing valt te verwachten bij thema’s als gemeenschapsvorming, huiselijkheid en commemoratie. Dat blijkt ook zo te zijn.

Voordat we daar nader op in gaan, nog één ding. Tollebeek stelt Paul Fredericq even kort voor. In vijf pagina’s geeft hij een klassieke intellectuele biografie. Fredericq’s opleiding en carrière (geboren in 1850, *Ecole Normale des Humanités* in Luik, daarna leraar en vervolgens in 1879 hoogleraar te Luik, vanaf 1883 in Gent) en iets van zijn netwerk (Godefroid Kurth en Henri Pirenne). Dan volgen de politieke activiteiten (kathedersocialist, liberaal flamingant, antiklerikaal) en de verbinding met zijn wetenschappelijke werk (contra Bourgondische despoten en tegen de zestiende-eeuwse Inquisitie). Verder het archiefonderzoek, de reizen en de belangstelling voor het geschiedenisonderwijs.

Een voortreffelijk lemma in een gespecialiseerde encyclopedie of historio-
grafisch handboek zou precies deze informatie bevatten. Dat kan, zo weet iedereen die wel eens zoiets geprobeerd heeft te schrijven, alleen zo trefzeker

nagelaten bronnen van Fredericq had Tollebeek zelf immers de geschiedenis van Fredericq en Zn. niet kunnen schrijven. Ook nu nog geldt: ‘L’histoire se fait avec des documents’.

in elkaar worden gestoken als de auteur veel meer weet dan dit. Comprimeren berust op zinvol selecteren. En dan wordt het interessant de vraag te stellen of deze compacte voorstelling van zaken nu een essentiële antropologische dimensie mist. Laten we dit oordeel even opsparen.

Over de disciplinevorming, de opbouw in epistemologische en in institutionele zin van de moderne geschiedwetenschap, is al veel geschreven. Dat die epistemologie bij gebrek aan wetenschapstheoretische rigueur vaak gerechtvaardigd werd over de band van *tacit skills*, ambachtelijkheid, is bekend. Niet voor niets is de werkplaatsmetafoor onder historici zeer geliefd. De theoretische armoede werd gecompenseerd door te wijzen op de praktische vaardigheden van professionele historici. Zij spraken, behalve over ateliers, ook van hun laboratoria en ze waren trots op het zakelijke beheer, dat ze voerden over hun historische bedrijfjes. Daar komt ook de titel van het boek vandaan. De wat ironische karakterisering van de historische bedrijvigheid op Winkelstraat 9 te Gent als 'Fredericq & Zonen' is van collega en vriend Henri Pirenne. Dat bedrijfsmatige viel overigens wel mee, het was meer huismanufactuur dan zware industrie. Dat is in algemene zin eerder geconstateerd door David Knowles en anderen. De grote negentiende-eeuwse bronnenuitgaven waren fragiel en kwetsbaar. Zelfs de massieve *Monumenta Germaniae Historica* waren erg afhankelijk van de kwaliteiten en de inzet van enkele personen. De MGH werden pas een *Reichsinstitut* in 1934, onder de nazi's.¹⁰

Tollebeek laat dit alles en detail zien en dat geeft het beeld van de organisatie en werkwijze van de historische huisondernemers meer reliëf. Hij beschrijft minutieus hoe de befaamde seminars werkten. Welke bronnen las men, hoe verliepen de discussies, waar vonden deze plaats, op welke tijdstippen van de dag en hoe lang duurden de sessies? De seminars waren meer dan een training in bronnentechniek. De *cours pratiques* bewerkstelligden ook een *esprit de corps*. Niet iedereen mocht er zomaar aan deelnemen. Er waren initiatierites en daarna bleven er rangen en standen. Wat aangeleerd werd, waren ook ethische waarden als eerlijkheid, trouw en ijver. Er werd gedaan aan persoonlijke karaktervorming en aan gemeenschapsvorming. Vaak ging het goed, soms ook niet, zoals Tollebeek laat zien in zijn amusante paragraaf over 'Kain en Abel'. Er waren ontrouwe karakterlozen onder Fredericqs leerlingen. Het gemeenschapsgevoel werd versterkt door de huiselijke kant van het historische bedrijf. De spil van de werkzaamheden bleef, ondanks een proces

¹⁰ De karakterisering door Pirenne bij Tollebeek, *Fredericq*, 63. De kwetsbaarheid van de grote bronnenseries bij David Knowles, *Great Historical Enterprises and Problems in Monastic History* (Londen 1962) en bij Lothar Gall, 'Grundprobleme von Quelleneditionen zur Geschichte des 19. Jahrhunderts', in: L. Gall en R. Schieffer (eds.), *Quelleneditionen und kein Ende? Symposium der Monumenta Germaniae Historica und der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 22./23. Mai 1998* (=Historische Zeitschrift, Beihefte, Neue Folge, Band 28) (München 1999) 81-91. Vergelijk: Ed Jonker, 'Van bouwsteen tot ornament', in: D. Haks, S.C. Derks e.a. (eds.), *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag en Amsterdam 2002) 15-40.

van ook ruimtelijke academisering, nog lang de studeerkamer in het professorale woonhuis. Wie daar toegelaten werd, kreeg toegang tot het heiligdom. Zo werden de secretarissen, assistenten en gevorderde studenten opgenomen in een *extended family*.

Deze praktijkbeschrijvingen zijn leuk, wetenswaardig en ook verrassend. Die verrassing wordt retorisch gevoed door de antropologische terminologie. Soms is die wat overdreven en wordt er met een antropologisch kanon op een historische mug geschoten. Dat gevoel bekwam me enigszins bij het *gender* gedeelte. Er bestaat onderhand een stevige literatuur over de rol van vrouwen in het historische bedrijf. Hadden bijvoorbeeld Guizot en Michelet hun werk wel kunnen schrijven zonder (heimelijke) vrouwelijke inbreng? Bij Fredericq wordt een dergelijke vraagstelling wat lastig; hij was vrijgezel en werd verzorgd door zijn ongetrouwde zusters. Dat geeft eigenlijk meer aanleiding tot een antropologische en psychologische analyse van celibaat, kloosterideaal, sublimering en dergelijke. Die laatste emotie komt wel aan bod, maar dan in de meer algemene zin van de historische sensatie. Dus, ja, deze dieptebooring naar de alledaagse praktijk is spannend en informatief. Maar wat is het antropologische gehalte en wat is de relatie tot de inhoudelijke ontwikkeling van het vak geschiedenis? De bronnen werden thuis gelezen in een door vrouwen schoongemaakt woonhuis. Zou de keuze van wat er bestudeerd werd anders uitgevallen zijn als het in een andere omgeving had plaatsgevonden?

Overtuigender is wat dat betreft het hoofdstuk over bronnen en archieven. Dat is verrassend, want je zou verwachten dat dit nu juist een traditioneel beeld op zou leveren. Wat weten we hier eigenlijk nog niet van? En, zeker, het positivistische ideaal van het panopticum komt aan de orde, het droombeeld van het Ene Archief, waarin alle historische bronnen verzameld zijn. Of, als dat niet lukte, dan op zijn minst de complete registers op alle archieven.

Maar naast deze epistemologische positivistische orthodoxie bestond ook de cultuur van de Betovering der Stukken. In de zogenaamde *archival romance* speelden emotie en fysiek plezier een grote rol. De romantische cultuur van het speurwerk was gericht op *trouvailles*, op de ontdekking van nieuwe, geheime stukken, die het geaccepteerde beeld van het verleden omver zouden kunnen werpen. Het ging hier niet om systematisch onderzoek of om de ontsluiting van grote, nieuwe bronnenbestanden. De historische vondst is het werk van een individuele onderzoeker binnen de cultuur van het kleine document. Trillend van emotie zit Fredericq op een goede dag (dat wil zeggen 1 juni 1885; zowel Tollebeek als Fredericq zijn zeer precies) in het Ieperse stadsarchief en hij schrijft daarover: 'Groot pak der oorkonden van de 14de eeuw in grauw papier met koordje errond. Bevend snijd ik het koordje door en begin te snuffelen'.¹¹

Nog net niet zo mooi als Simon Schama later zal schrijven over diens historische sensatie bij het onderzoek naar de patriotten, wanneer bij het openen van de eerste brief daar een haarlok van de geliefde uitvalt. Natuurlijk zijn dit stijlfiguren, maar – daar heeft Tollebeek het antropologische gelijk aan

¹¹ Paul Fredericq, geciteerd in Tollebeek, *Fredericq*, 121.

zijn zijde – de gekozen representatie duidt op een achterliggend emotioneel regime. Dat valt ook af te lezen uit de gebruikte metaforen. Archieven zijn een (goud)mijn die zich aanbiedt ter ontginning. De historicus doet vangsten, hij gaat op jacht. Hij spreekt, zoals Tollebeek zegt, jagerslatijn. Hij is ook een hij: het gaat om masculiene waarden die in erotische, seksueel getinte termen van liefde en lust worden verwoord. Het gaat om een *brotherhood* die heldendom en toewijding hoog in het vaandel heeft staan.

De tegenstrijdigheid tussen de idealen van enerzijds wetenschappelijke systematiek en anderzijds romantische *trouvailles* verklaart waarom de drang naar volledigheid leidde tot wat Tollebeek omschrijft als ‘erudiete labyrinten’. Volkomen dolgedraaide, onoverzichtelijke bronnenuitgaven, die nooit af kwamen. De series waren meestal te groot opgezet, niet van te voren gedefinieerd en niet stelselmatig opgebouwd. Dat betekende dat er, na publicatie, voortdurend aanvullend materiaal beschikbaar kwam. Voor de volledigheid en vanwege het ethos van de *trouvaille*, moest dat ook onmiddellijk gepubliceerd worden. Vandaar de eindeloze supplementen, errata, supplementen op aanhangsels, parallelseries, deelseries, *Beihefte* en zo voorts. Archiefstukken figureerden in verschillende verzamelingen en kregen steeds opnieuw aanduidingen mee. Dit leidde tot onbegrijpelijke en onoverzichtelijke classificaties. Wie kon nog begrijpen wat stukken met aanduidingen als 192 (143ter-266^{bis2}) en 194 (154bis-266¹³) met elkaar te maken hadden?¹²

Hier wordt het regime van emotionele beleving, professioneel ethos, werkplaatsgedrag, routine, doorzettingsvermogen en conformisme overtuigend in verband gebracht met de bredere structuur van onderzoek en de inhoud en vorm van de geschiedschrijving. Nu pas begrijp ik echt, waarom ik tijdens mijn studie Potthast nooit heb leren hanteren en waarom dat niet aan mij lag.

Wat traditioneler is weer het hoofdstuk over de historici en de wijde wereld om hen heen. Het gaat over de netwerken van vakgenoten, om de wat ruimere kring van het onderwijs en om het optreden in de publieke arena. Hoe dat allemaal werkte, wordt inzichtelijk gemaakt via de routines, de *Alltag*, van het elkaar over en weer sturen van presentexemplaren en overdrukken van boeken en artikelen. Het schrijven, uitzetten en uitlokken van recensies was een kunst op zich. Congresbezoek, lidmaatschap van commissies, genootschappen en jury's: het hoorde er allemaal bij en het kostte vooral veel correspondentie. Het werd door Fredericq nauwgezet geregistreerd en geadmistreerd. Naast dat van de vakwereld moest ook het carrièreveld van archieven en onderwijs gespeeld worden. Leerlingen werden daar ondergebracht en er, na opgekweekt te zijn, weer gerekruteerd voor universitaire posities. Ten slotte behoorde het tot de taken om de inzichten van de geschiedwetenschap te populariseren voor een breder publiek. Dit stond niet in tegenstelling tot wetenschappelijke specialisatie, het vloemde daar juist uit voort. Het was een dure plicht. Het hoorde allemaal bij het regime waar een historische *patron* zich van harte aan

¹² Dit en andere huiveringwekkende voorbeelden bij Tollebeek, *Fredericq*, 130-132. Een echo van dat labyrint valt overigens te vinden in de in dit artikel gepleegde verwijzing naar Lothar Gall onder noot 10.

onderwierp om het tegelijkertijd bezig te beheersen. Tollebeek geeft hier, zoals altijd, een gedetailleerde beschrijving en een fijnmazige analyse. Toch levert hij op deze punten eerder een aanvulling op het bekende dan iets geheel nieuws.

Dat ligt anders bij zijn analyse van de commemoratieve praktijken. De historische professie ontwikkelt een sterke gedenk- en herinneringscultuur. Dat kan gedeeltelijk een beroepsafwijking zijn, voortkomend uit een gevoeligheid voor tijdsverloop en een neiging tot terugblikken. Maar het staat ook duidelijk ten dienste van *community building*, de versterking van de onderlinge verbondenheid.

Er zijn de openbare herdenkingen en manifestaties. Die zijn wel bekend, maar het is toch opvallend hoeveel van die gelegenheden er gecreëerd werden. Tollebeek spreekt van een 'ware keten van herdenkingen'. Er zijn manifestaties bij het aantreden van hoogleraren, jubilea bij 25-jarige professoraten, afscheidsredes, jubilea van universiteiten en van andere instituties. Die werden over en weer bezocht, zowel nationaal als internationaal. Voor die manifestaties waren organisatiecomité's nodig, die het niet zonder erecomité's konden stellen en moesten boekwerken worden geproduceerd, *mélanges* en *Festschrijfte*, die weer ritueel uitgereikt moesten worden in academische zittingen, gevolgd door diners.

Er was ook een gemeenschappelijke dodencultuur. Het werd gebruikelijk om de begrafenissen van collega's niet alleen te bezoeken, maar er ook namens de gemeenschap van universiteit, archiefdienst of onderzoeksafdeling het woord te voeren. Het bleef niet bij de aankondiging van enige *Schweigeminute*; er moest echt iets gezegd worden. Daarvoor was ook stof te over, want het stereotype beeld was dat professionele historici tot op hoge leeftijd doorwerkten. Deze heroïsche zelfopoffering werd in alle toonaarden bezongen. 'Goed spreken op het graf' werd een ware kunst, die ook beoefend werd bij herdenkingsbijeenkomsten voor overleden historici bij de opening van congressen of bij de aanvang van werkcolleges. Een apart schriftelijk genre zag het levenslicht: dat van de historische necrologie, vaak ondergebracht in vaste rubrieken van vaktijdschriften of reeksen.

Het beeld dat ontstaat, is dat van een familieband, met de bijbehorende mechanismen van in- en uitsluiting. Illustratief in dit verband is het fotoalbum. De gewoonte ontstond om al of niet gesigneerde portretfoto's te schenken aan studenten, als ze in de seminars werden toegelaten en aan leerlingen, die afgestudeerd waren. Ook collega's wisselden foto's uit. Fredericq had hele albums van zulke afbeeldingen, waar Tollebeek er een aantal van laat zien. Zo werd een nieuw pantheon geschapen, met een hiërarchie, met wederzijdse verplichtingen en met onderlinge dwarsverbanden.

Er was wel een grens aan de familieband. Er was een hogere loyaliteit dan die aan de kring van vakgenoten. Dat was niet eens zozeer die aan de geloofsgemeenschap. Tollebeek geeft mooie voorbeelden van een professioneel ethos, dat niet boven, maar wel naast de religie stond en dat in het sterk gepolariseerde milieu van Fredericqs België toch een professionele verstandhouding tussen katholieke en liberale historici mogelijk maakte. De hoogste

loyaliteit was echter voorbehouden aan het vaderland, zeker in tijden van bedreiging. Het gevoel een historische arbeidsgemeenschap te zijn sneuvelde op het veld van vaderlandse eer. Er was een hogere waarde in het geding, een schaal waarop tijdens de Duitse bezetting van 1914-1918 (oud)leerlingen en Duitse collega's gewogen werden. Als ze te licht werden bevonden, kwamen ze er letterlijk niet meer in. Zo gaven Pirenne en Fredericq hun dienstbodes het consigne geen Duitse historici meer te ontvangen. De toegang tot het professionele heiligdom, de studeerkamer in het professorale huis, werd hen ontzegd. Hun historische werken werden weer wel gebruikt, die bleven toch epistemologisch waardevol.¹³

Antropologische meerwaarde?

Wat leert ons nu deze antropologische bestudering van het regime van de historici? Volgens Tollebeek dat het veel minder een wereld van opvattingen, overtuigingen en waarden was dan vaak aangenomen wordt. Het regime werd gevestigd en bepaald door dagelijkse routines. Het was de praktijk die de historiografische genres in het leven riep en bestendigde. Op de achtergrond van de vervaardiging van al die bronnedities, dissertaties, vaktijdschriften, *mélanges* en necrologieën speelde emotionele verbondenheid met vakgenoten een grote rol. Dat inzicht, meent Tollebeek, maakt een andere lezing van de geproduceerde teksten mogelijk. Dat laatste is zeker waar en dat kan inderdaad niet zonder de informatie op het niveau van de *Alltagsgeschichte*.

Toch biedt deze werkwijze meer een aanvulling op dan een vervanging van oudere manieren van lectuur. Want, zeker, die geschiedwetenschappelijke werken zijn vormgegeven volgens de normen van de dagelijkse routine. Maar de *drive* om het te doen, de keuze van de onderwerpen, de selectie van het materiaal: waar kwamen die vandaan? Werden die gestuurd door de dagelijkse microbeslommingen of door grotere macroverbanden? Ook als we geen tegenstelling willen zien tussen dagelijkse praktijk en theoretische opvattingen, omdat ze beide hun rol spelen, dan rijst toch de vraag naar de hiërarchie tussen binnen- en buitenwereld. En dan zou ik nog niet zo zeker weten wat nu de inhoudelijke aard van de geschiedschrijving bepaalt. Is niet toch de grotere omgeving daarvoor doorslaggevend?

Een aanwijzing daarvoor biedt het vergelijkende perspectief. De ontwikkeling van de geschiedbeoefening tussen 1870 en 1914 staat niet alleen. Ook in andere wetenschappen zien we dit soort dagelijkse routines opbloeien. Ook daar zijn de Victoriaanse waarden van heroïek, doorzettingsvermogen en zelfopoffering dominant. Zijn alleen die waarden bepalend geweest voor wat de negentiende-eeuwse sociologie, biologie en antropologie bestudeerden? Dat is onwaarschijnlijk. Er lijkt toch sprake te zijn van grotere mechanismen en van maatschappelijke problemen op ruimere schaal die de professionalisering en de vorming van inhoudelijke interessegebieden hebben gestuurd.

¹³ Tollebeek, *Fredericq*, 209-210.

Betekent dat nu een pleidooi voor de terugkeer naar de aan het begin genoemde intellectuele biografie van vijf pagina's, waarin alles over Fredericq al gezegd was? Bevat die dan de essentie? Als dat al zo zou zijn, dan kan dat alleen trefzeker gebeuren op basis van al die achterliggende informatie.

Bovendien zou je als lezer van die korte biografie één ding missen, dat je ontgaat als je teveel kijkt naar de uiterlijke kant van de formidabele productie van de negentiende-eeuwse veelschrijvers. En dat is de fragiliteit van het 'bedrijf'. De buitenkant-analyse geeft teveel het beeld van een stabiele discipline, het hoogtij immers van de geschiedwetenschap. Wie vaart op Langlois en Seignobos met hun *Introduction aux études historiques* van 1897 ziet niet de instabiliteit en kwetsbaarheid die daar achter schuil gaan. Het denken in paradigma's en epistemologische breuken veronderstelt stabiele en dominante disciplines, die er lang niet altijd waren. Dat gaat zeker op voor de geschiedwetenschap. Wij zijn geneigd op de negentiende-eeuwse geschiedenis van ons vak terug te kijken 'vanachter' de twintigste-eeuwse breuk met het historisme. Dat laatste wordt daarmee teveel als een coherent eindproduct gezien en dat beneemt ons het zicht op '[...] de verwarde geschiedenis die daaraan was voorafgegaan'. Inzicht in dit complex van rommeligheid, voorlopigheid en kwetsbaarheid maar ook van doelgerichtheid, taatheid en volharding kan ons nu, in onze nieuwe verwarring over de aard, functie en rol van de geschiedbeoefening, te stade komen. De wereld van Fredericq is een andere dan die van ons, maar wel één die als spiegel kan dienen tot bezinning en eventueel zelfs tot herbronning.¹⁴

Voor dat inzicht en de er uit voortvloeiende reflectie is antropologie van de werkvloer nodig. Men moet dan, zoals Tollebeek hier zo mooi gedaan heeft, inzoomen op het microniveau. In dat opzicht voegt het wezenlijk toe aan de kennis die we al hadden. Het is wel de vraag of al die kennis zinvol valt te integreren. Maar misschien is dat in de geschiedbeoefening, anders dan in een sociale wetenschap als de antropologie, niet altijd de hoogste eis.

Ed Jonker (1950) is bijzonder hoogleraar Grondslagen van de geschiedbeoefening aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoeksveld is intellectuele geschiedenis. Drie recente publicaties: 'Inburgering. Identiteit, loyaliteit en burgerschap' (Themanummer *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120:4 (2007); *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001 en 2007) en *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006).

¹⁴ *Ibidem*, 223-225, citaat op 225. Het beeld van de opeenvolgende paradigma's onder andere in Georg Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middletown, Conn. 1975). Voor de actualiteit van oude oplossingen voor nieuwe onzekerheden vergelijk Ed Jonker, *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006) 29-46.

Recensies

MIDDELEEUWEN

Foken, J., *Im Schatten der Niederlande. Die politisch-konfessionellen Beziehungen zwischen Ostfriesland und dem niederländischen Raum vom späten Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert* (Dissertatie Keulen 2006, *Historia profana et ecclesiastica* 14; Münster: Lit, 2006, xii + 537 blz., ISBN 3 8258 9428 2).

Het onderzoek naar het Duitse Oost-Friesland van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is in de afgelopen jaren verrijkt met een tweetal omvangrijke proefschriften die qua periode elkaar aanvullen. De Keulse historicus Jens Foken behandelt de intensieve politieke en kerkelijke banden tussen Oost-Friesland en de Nederlanden in de periode van de reformatie tot de landsheerwisseling in 1744. In 2002 voltooide Thorsten Melchers zijn *Ostfriesland. Preußens atypische Provinz? Preußische Integrationspolitik im 18. Jahrhundert* (elektronisch raadpleegbaar via de site van de universiteitsbibliotheek van Oldenburg) (<http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/dissertation/2002/melost02/melost02.html>). Melchers onderzocht de periode vanaf 1744, toen Oost-Friesland in Pruisische handen overging door het uitsterven van het huis Cirksena. Hiermee kwam een einde aan de langdurige Nederlandse politieke dominantie van het gebied, die alleen kortstondig – tussen 1807 en 1813 – zou worden hersteld binnen het kader van het Koninkrijk Holland en het Napoleontische keizerrijk.

Foken opent zijn boek met een inleiding waarin hij de oudere historiografie over Oost-Friesland bekritiseert. Daarna volgt een uitgebreid hoofdstuk over de Hollandse en Bourgondische aanspraken op de Friese landen vanaf de twaalfde eeuw. Hierin verwerkt de auteur de heerschappij van de Oost-Friese familie Tom Brok in de decennia rond 1400 en de succesvolle vereniging van de Oost-Friese landstreken door de Cirksena's nadien. Deze familie wist in 1464 de titel van rijksgraaf in de wacht te slepen en tijdens het bewind van Edzard de Grote (1491-1528) de Saksers op afstand te houden. Dat waren geen geringe prestaties gezien de roerige en complexe staatkundige verhoudingen in en rond de Friese landen van die tijd.

Na 1517 gaf genoemde Edzard weldra ruimte aan de nieuwe reformatische ideeën, terwijl deze in het aangrenzende Habsburgs-Nederlandse gebied zoals bekend streng werden vervolgd. Vooral de Oost-Friese hoofdplaats Emden groeide hierdoor in de loop van de zestiende eeuw uit tot een toevluchtsoord voor duizenden protestanten van Nederlandse herkomst. De opvang van al deze mensen, onder wie bekende personen als Menno Simons en Menso Alting, moet een enorme logistieke opgave zijn geweest, met name de vluchtelingenstroom van 1567. Foken schenkt hieraan weinig aandacht in zijn tweede hoofdstuk over de periode 1517-1571. Hij verduidelijkt slechts